

על השיר אשר לא הושר¹
פרשנות ומפתוח על הסיפור "השיר אשר הושר" 'ספר המעשים' לש"י עגנון

ושוב שנית לקדשה ואל תוסף לגרשה והעלה אור שמשה ונסו הצללים

ריה"ל

[מתוך 'גאולה', ים ליבשה, 'יוצרות']

הלל ויס

תכלית הסיפור – הגשמת מאווייו-כיסופיו של המספר להשתתף בריקוד שחסידי ברסלב ורקדים אחר התפילה? לא נתגשמה. בסופו של דבר בעלילת הסיפור הריקוד הצפוי לא התקיים ותחת השמחה באה עצבות גדולה כבתשעה באב. התפוררות שבה כל אחד במקום לרקוד רק עמד לעצמו. מה פשר ההתעוררות של המספר לקראת הציפייה להשתתף בריקוד או לפחות לצפות בו? התעוררות הנובעת לכאורה מביקוריו של החסיד הברסלבי המיוחד מאיר אנשין בבית המספר. שנים רבות מאוד המספר לא היה מקושר ממש לחסידי ברסלב הנזכרים בפועל פה ושם ביצירתו. ההרגשה הפתאומית שמילוי 'ההעדר' הזה ימלא את עולמו בשעה מסוימת זו, שעת הפרידה במשמעות הנכספת בערגה למלאות ההוויה מסתיימת בקריסה. המציאות כולה מסתלקת. ההוויה נעלמת זולת החיות. ראו בדומה שירה (1949) 276:

"איני יודע אם האור נכרא מתוך חגוי התריסים או אם מכלי החדר. שתייהן האם והבת לא הרגישו זו בזו אף לא הרגישו בהווייתן שלהן. אילו הייתי ממניחי הלשון הייתי קורא למעמד שכזה **השמדת ההווייה**. [הרגשתי]"

הרחף האי-רציונלי לקראת הריקוד שלאחר התפילה מאסף את כל הווייתו של המספר, כלי נפשו שהם 'אשתו ובניו' המצטרפים אליו להפתעתו מרצון ומתוך הכרה עמוקה ללכת יחד עמו אל בית המדרש של חסידי ברסלב. התשוקה הזאת מתמזגת ומהולה במטפורות ובמצבי-על המופיעים הן בסיפור עצמו והן ביצירות מיוחדות של עגנון המכוונות להרמוניה הא-להית ולהעדרה – וניסיון קלוש של ההתגברות עליה באמצעות דאוס אקס מכינה.

¹ "השיר אשר הושר" נתפרסם לראשונה ב"הארץ" [2.10.1940]

² עגנון, תמול שלשום, עמ' 532.

זאת תכלית יצירתו הנשארת בסיום פתוח למרות כוונתה המלאה לתיקון שלם. המאוויים הרוחניים הדקים הללו עולים בביטויים ומצבים הנזכרים בסיפור באפיונים הקשורים בבקיעת קול ומראה יוצאי דופן במיוחד, כמו שעה שפורשת ומשמיעה קול:

"אותה שעה כבר סיימו את תפילתם, ואם נוהגים לעשות מחול אחר התפילה צריכים היו להתלקט כאחד ולרקד. והם לא עשו כן, אלא כל אחד ואחד עמד לעצמו ולא נראה שום הכנה לריקוד. עמדתי אף אני ביני לבין עצמי כבערב תשעה באב [...] סמוך ונראה – ספר המעשים; 185

נשמע פתאום קול לא קול, כקול שעה בשעה שפוקדת את חברתה ופורשת ממנה לעולם. וקודם לכן: קול הצבע שנותן המחוקק באותיות המצבה. "וקול לא קול" עלה מן הקרקע ומכתלי הבית' כקול צבע שנותן המחוקק לתוך אותיות המצבה וכקול טלית ישנה בשעה שכולעת את דמעותיה.¹

קולות הלחש הבלתי נשמעים – קולות הצער הנמצאים בתת-קול. כל אלו כרוכים במצבי שיא המהול בציפיית שמחה ובקריסתה, השתררות האבל שאין לו מנחם כמו בריקוד של רפאל הסופר ב"אגדת הסופר" המגשים את מאוויי חייו בריקוד המתים שלו.

נוכל למצוא ביטוי-על מסוג זה כמו ב'עד הנה' (1952; עמוד 42) אמרתי לה, ובכן מהו רוחני שברוחני. אמרה היא, כגון אמירת תהלים בלא הורדת דמעות. ניענעתי לה ראשי כאילו הוציאה הדבר מלבי. דוגמה נוספת בסיפור "פי שניים – או מחוסר יום" על החמצת יום הכיפורים.

סמוך ונראה – ספר המעשים (1938, [נוסח ראשון], עמוד 132) וכל ענין וענין שנוכרתי בו, של יום הכיפורים היה, כאילו נמחו כל ימים שבינתיים ולא נשתיירו אלא ימות הכיפורים בלבד. כשלשלת של קדושה נשתלשל יום כיפורים אחר יום כיפורים, כדרך שמראין לו לאדם יום הכיפורים בחלוס כדי שיעשה תשובה.

לפנים מן החומה – לפנים מן החומה (1960) עמוד 43 אין מקום עמי לספר, שפעמים הרבה תמהתי על עצמי היאך אדם עשוי לשנות את עצמו על ידי אחר עד כדי כך, שכל שאני עושה כשאני עם לאה עולה ומתעלה לבחינה עליונה, שונה מכל מעשי שרגיל אני לעשות בזמן שאני לבדי. כלום התחפשות היא זאת? לא כי אלא עיבור צורה. פעמים הרבה

"פתאום נשמע קול": מקבילות רבות ומאיימות בכתבי עגנון ראו להלן: "קול לא קול" מוטיב מרכזי בסיפור. ישות שמבטלת את עצמה.

הזל החסידים בבית התפילה נספג ב"קול לא קול" הבוקע מלמטה כעדת בלועי קורת. הסבר המטפורות נטולות ה"קול לא קול". ראו להלן. שני דימויים עצובים ביותר יבהתחום הלא ריאלי. פעולות נטולות קול מלאות צער אינסופי. הקול של הצבע בתוך איהיות המצבה והדמעות הנספגות בטלית.

ראיתי שאחרים רואים בי את השינוי וסבורים עלי שמתחפש אני. ואני לא השתדלתי לסתור את סברתם. נשאתי את סודי בקרבי ולא היה כל העולם כדאי לי לגלותו ואפילו כדי להסיר חשד ממני. כלום יודעת לאה מה אני בזמן שאין היא עמי? שאלה זו לא עלתה על לבי אלא לאחר כן, לאחר שפירשה לאה ממני. אבל מוטב שלא אקדים את המאוחר. מכל מקום אוסיף כאן משל. שעה אחת קטנה יש ביום צום כיפורים שהגוף מתבטל והולך ונעשה כולו נפש. כך הייתי אני בכל שעה שהיתה לאה מזדמנת לי. ומה שאמרתי קודם לכן שרואה הייתי את עצמי עמה כשני ריעים שלא מתפרשים, כדי לשבר את האוזן אמרתי כן, ואילו האמת היא למעלה מזה. למעלה מכל שיבור אוזן.

כאמור סופו של דבר השיר המובטח לא הושר בינתיים ומה שהושר הוא בשורת זוועה. ישעיהו הנביא אמנם מנבא: ביום ההוא יושר השיר הנה בארץ יהודה עיר עז לנו ישועה ישית חומות נחל: [כו,א] ומנבא גם על אדום: ישעיהו פרק לד, ח: כי יום נקם לה' שנת שלומים לריב ציון: (ט) ונהפכו נחליה לזפת ועפרה לגפרית והיתה ארצה לזפת בערה: (י) לילה ויומם לא תכבה לעולם יעלה עשנה מדור לדור תחרב לגצח נצחים אין עבר בה:

מה שנשמע מפיו של הגיבור שחיכו נעקר ונתלש הוא "תבל אשר עשנה מדבר ושמש מחפה את הצללים" יותר קרוב לנבואה השנייה. כיצד ומדוע בוקעת ההטרוטופיה הזאת מפיו של הצדיק הברסלבי גיבור הסיפור מאיר אנשין. בחירה זאת אנו עומדים לעסוק כדי להסביר מה מקומו של הסיפור "השיר אשר הושר" בגיהנום "ספר המעשים" ובגיהנום החיים עצמם בריאליה.

לכאורה, פרשנות הסיפור וביאורו מוצו במאמרו המעמיק והפרטני של צבי מרק,⁶ החוקר המובהק ביותר של רבי נחמן מברסלב כתביו ומשמעותם. כדרך כל החוקרים שרואים בעולמם המחקרי את הנושא החשוב והבלעדי המשתלט על כל מחשבותיהם ואני בתוכם מנסה צבי מרק להרחיב את טענתו לגבי כלל סיפורי 'ספר המעשים' כי אילולא רבי נחמן וסיפוריו ועולמו לא היו סיפורי 'ספר המעשים' בנמצא ולמעשה במשתמע לגבי יצירת עגנון בכללה. לכאורה יש להנחה זו שורש וענף כמו הערתו המפורסמת של יוסף חיים ברנר על הסיפור 'עגונות' שמזכיר לו את אחת ממעשיותיו היותר פואטיות של רבי נחמן וכוונתו ל'מעשה באבדת בת מלך'.⁸

⁶ עיוות הזמן והמקום. הלל מפלצתי שבתוכו חי האדם. הטרוטופיה (הטרו - שונה, טופוס - מקום), מושג שטבע מישל פוקו (Foucault) בספרו המילים והדברים, (Les mots et les choses, 1966) כמו מאטריקס או דיסטופיה.

⁷ צבי מרק, עי"ן גימל - כתב עת לחקר יצירת עגנון, גל' א' חשע"א-2011 עמ' 20-34.

⁸ ברנר, הפוה"צ, תרס"ט במדור הספרות והעיתונות בארץ כרך ב, עמוד 262.

אין ספק שהעולם הברסלבי המשתקף בסיפור הוא אותנטי, הן אֶזְפוֹר מעשיות רבי נחמן וצורת החשיבה שלו, מימרות ידועות המיוחסות לו המעלות קווי דמיון לגרעין נכבד ביצירות עגנון. עם זאת עגנון כתב את אוקיינוס יצירתו כשקפא ורבי נחמן נותרו הערות שוליים. גם במחקריו החשובים והחלוציים של צבי מרק על כתיבי רבי נחמן ובפרט בספרו **מגילת סתרים** – **חזונו המשיחי הסודי של רבי נחמן** (2006) יש אבחנות וניתוחים חשובים שיכולים להועיל מאוד להבנת עומק הסיפור הזה ומשום מה צבי מרק אינו מזכירם כלל כמו עצם היותו של גיבור הסיפור החסיד מאיר אנשין ייצוג של רבי נחמן עצמו ובעיקר בסופו של סיפור ייצוג משיחי.⁹ ובפרט תת-הפרק: השיר שישיר רבי נחמן [87-90] כאשר מאיר אנשין העניו מכל אדם מתהפך למנהיג בעל מסר לאומי-עולמי הוא הופך פניו כלפי העם ומעביר מסר מחריד. העולם הפך למדבר. אין צל. אין נחמה. כאילו גבר מלכא תתאה על מלכא עילאה.¹⁰ כל החלומות נגוזו. אין להם משיח לישראל. עזב ה' את הארץ או לא היה בה כלל ר"ל.

המסדים המתהווים הן בעולם החסידות והן בכל מה שקדם לו ובסמוך לו במאה ה-17 ובספרות הדרוש והמוסר הקודמת [ראו ספרי יוסף דן] ובספרות האלגורית המדרשית והקבלית המשתלשלת ממנה יש בהם די חומרים וצורות הבעה ומסורת רטוריקה ודמיון כדי להעמיד תבניות תרבותיות רצופות ומשתנות כפי שניכר ב'ספר סופר וסיפור' הלקט של עגנון על האות והספר ותולדות ספרות הקודש. כך גם מראים המחקרים על הדמויות שלפני הבעש"ט" או שהיו בחבורתו. עגנון כינס כמה פעמים את סיפורי הבעש"ט ושבחיו החל מתקופת גרמניה אבל עסק בחומרים החסידיים עוד בנעוריו ויש בהם כדרך הספרות ההאגיוגרפית גם ממה שמיוחס לרבי נחמן בשלבים הקודמים והמאוחרים ובייחודה של יצירתו. ובעיקר האם הקב"ה מנהיג עולמו בכל דור יפה יותר. צורת הביקורת על מעשי ה'. השופט כל הארץ לא יעשה משפט? תיאודיציה ושלייתה לנוכח השיאים האסתטיים והפסיכולוגיים המופקים מן הסבל והמתהווים בתיהלוך הסיפורי.

השיר, הסיפור והגיבור ב"השיר אשר הושר" מהווים בסיס למשל ושלב למסר גבוה הכרוך באישיות הסכיוואידית של הסופר, בייצוג המספר, בפואטיקה המצטברת שלו והממוקדת בסיפור, בעולם הערפי והאידיאולוגי שפיתח על גבי כל רובדי התרבות והכתובים ובעיקר פרשת השואה הגוברת מיום ליום¹¹ ואשר לא החלה בעלות הנאצים לשלטון.

⁹ שם, "על המשיח כצדיק ברסלבי וכבן דמותו של רבי נחמן" (63-103).

¹⁰ מגילה טו, ע"א.

¹¹ גרשום שלום, 'דבקות או התקשרות אינטימית, בראשית החסידות הלכה למעשה, בתוך "השלב האחרון" 237-258; רחל אליאור, ישראל בעל שם טוב ובני דורו, 2014.

¹² ראו הלל ויס, תרומת 'ספר המעשים' וגלגוליו להבנת תפיסת השואה ביצירת עגנון, 'ידע עם' 2017. כרך מ"ב-מ"ג עמ' 7-40.

גיבור הסיפור החסיד מאיר אנשין שהוא מעין למד ווניק: צדיק גלוי-נסתר, כורך ספרים, מגיה, מוכר ספרים עני מרוד מתכנס בסיפור אל מוטיב היסוד ביצירת עגנון, אומנים ובעלי המלאכה הנאמנים לאומנותם כמו חופר טיט [הכנסת כלה], שואב מים ודמויות עמך כמו "שני הסבלים שהיו בכוטשאטש" [עיר ומלוואה], וביניהם רבי מרדכי הפחת בסיפור "המחפשים להם רב" [עיר ומלוואה], ברובם תלמידי חכמים נסתרים ומופלגים החבויים בין פשוטי העם וכך גם המשיח עצמו או אליהו הנביא כמו רבי הלל ב"כיסוי הדם" העני המשוטט עם תיבת הזמרה.

גיבור הסיפור החסיד מאיר אנשין הוא דמות מזוהה, תצלומו ידוע, מתועד, חסיד ברסלב אשר אברהם מאיר הברמן זיהה גם בעקבות שיחות עם עגנון.¹³ רזולוציית המקורות הברסלביים צפופה ומזוהה אחת לאחת על ידי צבי מרק וגם חוקרים נוספים שהיטיבו לתאר את היסודות הברסלביים שבסיפור ודמויות בסיפורים חשובים אחרים כמו דמותה של תהילה "הברסלבית". כך בספרו של אלחנן שילה.¹⁴

"השיר אשר הושר" הוא הסיפור הדיסטופי, האכזרי והקשה שבכל סיפורי 'ספר המעשים' בגלל סופו שאליו חותר הסיפור באופן פרדוקסלי. סיפור יתום, דווקא מפני שעל פניו ועד תומו הוא חושף דוגמת מופת להגשמה אנושית – לתיקון כללי של האדם באמצעות הדוגמה של החסיד הברסלבי מאיר אנשין כאיש המגשים במידותיו את כל ההוויה הברסלבית ולמעשה הוא 'האדם השלם', מוטיב מרכזי המלווה את כל יצירת עגנון. הקונקרטיזם – או הריאליזם של הסיפור מעמעמת את היסוד הסוריאליסטי שלו ואת המשל והחלום הספרותי הבונה גם ממד של מעין עולם הבא. הליכה בבגדי שבת ביום חול עם האישה והילדים.

שאלות-העל הללו על משמעות החיים ומוות, וגילומן בשיאי האמנות. המספר הלוכב את בגדי השבת שלו באמצע השבוע מפני שנכסף היא לראות את הריקוד של חסידי ברסלב שמרקדין לאחר התפילה לוקח עמו את אשתו ובניו המצטרפים אליו ספונטנית, להפתעתו, ברצון כדי לחוות את הנפלאה שבחוויות אנוש. לידת הריקוד מן התפילה. ההתקרבות לצדיק שהיא ההתקרבות לסוד הוויה. כל המערכת הזאת מתפוררת בסיום הסיפור ומתבשרת כבר לפניו. תיאור בית הכנסת מבחוח מבושר את אשר יקרה בפנים. "בית תפילתם של שני חדרים ופתחו פתוח לרחוב,¹⁵ שחומה נמוכה חוצצת

¹³ מרק, שם עמ' 21, הע' 17.

¹⁴ אלחנן שילה, הקבלה ביצירת עגנון, [2011] 151-152, 308, 338.

¹⁵ ריאליה - צילום. מכל מקום מצא את המקום. מבנה קטן ורועע בשכונת שערי חסד בירושלים שקיבל לאחרונה אישור הריסה התגלה כבית כנסת עתיק של חסידי ברסלב, הפועל במקום כבר משנת 1937. במקום אף נהג להתפלל הסופר זוכה פרס נובל ש"י עגנון. גם החוקר הרב יוסף סאקס פרסם צילום המקום בתרגומו של הסיפור לאנגלית. ש"י עגנון צילום: ארכיון, לא"מ.

בינו לבין שאר הרחובות. וגידולי בר משגשגים ועולים מן החומה הקלויה בחמה,¹⁶ ושברי כלי זכוכית מנצנצים מהם ונותנים להם זיו, כזיו טללי בוקר בין חולות המדבר". מילות השיר אשר הושר ארוגות בתיאור החומה והחצר עוד לפני כניסת המספר לחלל הברסלבי הפנימי, כציפייתו להצטרף לתפילת הריקוד של ברסלב שלאחר התפילה הקרוב כאמור למוטיב ה'טויטענטאנץ'.

אשתו ובניו ב'ספר המעשים' כמו ביצירות אליגוריות וסמליות כדוגמת 'הדום וכסא' הן גם הוויות אליגוריות כמו הנשמה ואיברי גופו של האדם כמו ידיו ורגליו מלבד האישה הקונקרטיה אסתרליין יקירתי וילדיו אמונה ו'חמדת'. אבל הם גם חלק מ'החבילה' שלו. העומס. בנוסף לישויות האוטוביוגרפיות הקיימות בעולם המכונה 'ריאלי' כיוון הנסיעה עם בגדי השבת הוא נסיעה לעולם הבא דומה לכיוון הנסיעה ב'הדום וכסא' ופירושו ב"קול הנשמה".¹⁷ ובסיפורי 'ספר המעשים'.

מתוך הסיפור מסתבר שמאז ילדותו לא היה שרוי המספר בעולם הברסלבי רק שמע עליו או היה ברקע אבל כעת מתעורר בו צורך עצום לפקוד אותו. הוא נכסף להתחבר לקהילה המיוחדת של 'האדם השלם' שהיא סוד קיומו המיוחד. אדם שכל מידותיו השתוו¹⁸ אבל כשהוא מגיע אל בית הכנסת הנסתר של הברסלבים הכול מתפורר לא באשמת הברסלבים אלא באשמת המציאות הקיומית המתגלמת בשיר הזר, המתנגשת חזיתית עם עולמו של מאיר אנשין והבטחתו.

נשמע פתאום קול לא קול, כקול שעה בשעה שפוקדת את חברתה ופורשת ממנה לעולם. הגבהתי עיני וראיתי את האיש שביקרני היום עומד ופניו כלפי העם. אותו החיוך שהיה זורח בפניו נעקר ונתלש וכפיו קמוצות מתוך חרדה והוא מדבר לעצמו וקולו מקיף את המלים והמלים מקיפות את קולו. הטיתי אזני ושמעתי.

תבל אשר עשנה מדבר / ושמש מחפה על הצללים.

¹⁶ המבנה מבשר את שורת "השיר אשר הושר". תבל אשר עשנה מדבר / ושמש מחפה על הצללים.

¹⁷ עגנון, לפנים מן החומה, הלל ויס "קול הנשמה" 1985 עמ' 33-39.

¹⁸ צוואת הריב"ש, מידת ההשתוות. נזכרת אצל עגנון בעיקר ב"תמול שלשום", עמ' 229. גם דמותו של יצחק קומר היא 'ברסלבי' לפי המגמה הזאת. מידת ההשתוות נזכרת אצל עגנון בסיפורים רבים.

מדת ההשתוות פרסה טיכה עליו. כל מה שבא עליו קיבל בעינים יפות, לא התאונן ולא קבל. כבר הרגיל עצמו לתעלולי החמה ולמשובות הרוחות. החמסינים היבשים שמלחכים ליח עצמותיו של אדם, האבק שצופד את העור, האור הצהוב שצורב את העינים והאור שמביא לירי שעמום, וכן כל השינויים שבאקלים לא הוציאו אותו ממדתו. אם מצא עבודה עבד, לא מצא לא נעצב אל לבו. [...]

איני יודע אם החרוזים מגוף דבריו, או אולי הם תולדות הניגון, כעשן זה שיוצא מן האש ועושה צורות ברקיע וכמדובר זה שהוא תוספתו של יישוב והחמה לזהות שם ואין צל לבריה.

נקמצו שתי ידי והתחילו מרתתות, כאילו אחזו באותה חרדה. ודומה שאף אשתי וילדי עשו כן. תליתי עיני כנגדי לראות אם כן הוא. נתעלמו פתאום או אולי לא היו כלל עמי. זולת חיוך מתוק מרפרף היה באויר, כמין חלום שאדם רואה וסבור שאף אחרים רואים אותו. מן הנכון להשוות לאפיון של הרבי מאפטא בסיפור של עגנון על שירו הראשון "גיבור קטן" הרקום ברשימה "ישנות גם חדשות", "מעצמי אל עצמי" 372-376 כגלגול של זקן חסידי בבית הכנסת בילדותו שהוא גם מעין גלגול של רשב"י. "על החיוך שנעלם מפניו כבר סיפרתי" [374]

נושא ה'אין' הקבלי¹⁹-חסידי המשתלשל מספרות המדרש הקדומה כמו מושג ה'אין המוחלט' המופיע ב"הדום וכסא"²⁰ שהוא נושא של ביטול היש או אינו ומושגים דומים כמו השתוות, התבטלות עצמית שאמנם מקבלים בתורת 'רבנו' ובסיפוריו צביון מיוחד אבל יסודם בגיבוש האקסיסטנציאלי²¹ סביב הוויית האינסוף כמושג קיומי-פילוסופי ותיאולוגי השקוע גם בחלקים של עולם הקבלה כמו גם בעולם הפסיכולוגי והאישיותי.

אי-הוודאות של הקיום ופחד ההיעלמות של ההוויה וגניזת האמונה לשעה תופחים ככל שהאיום על היש כבד יותר.

הסיפור מסתיים בהתגברות ההוויה הגיהנומית שכמעט מוחקת את כל הוויית השמחה-תוגה שבאישיות של ר' מאיר אנשין ובעולם הברסלבי. לא לחינם התרופף הקשר של עגנון עם העולם הברסלבי ככל שהוא מציין בסיפור עצמו כי רק בילדותו הוא היה קשור לעולם הברסלבי ומטעמים ביוגרפיים של תחושת ההעדר מציפים אותו הגעגועים והצורך להתחבר אל

¹⁹ יחסו הבלתי יציב לספרות הקבלה, ספר הזוהר ועולם החסידות בוקע בתקופת שונות, כאירוניה, בסרקזם בהשלמה ובהרמת ידיים גם לצד הערצה והתבטלות. כך בחיבורי גרשום שלום על עגנון והחסידות וכן בספרו של אלחנן שילה.

²⁰ לצערי חלמידי יניב ח'גבי בדיסרטציה שלו וכפי שעובדה בספרו **לשון, העדר, משחק – יהדות וסופר סטרוקטוראליזם** שאל את המושג אך ורק לעולמו הפוסט-מודרניסטי שאליז גייס את יצירת עגנון ורוקן אותו מתוכן כפי פרשנות עגנון המקובלת ברוב החוגים הלא דתיים זולת דן לאור שעל אף היותו ברוב אורחות חייו לא דתי הבין היטב את דתיותו של עגנון. עיקור הקדושה מדעת ושלא מדעת זו מגמה של רוב המבקרים שאין להם חלק ונחלה ביסודות האמונה והתרבות והדת של עם ישראל אבל עושים בעגנון כפי אופק עולמם.

²¹ שרה דה בר, על היסודות האקסיסטנציאליים בסיפורי ספר המעשים, עבודת M.A. 2000, אוניברסיטה בר אילן.

תמימותה מחדש. רק עכשיו לאחר שנים רבות וכל ציפיינו כעת היא לכאורה לראות את הריקוד שלאחר התפילה. ריקוד שנעלם ואינו זוכה לראותו. כשהוא מגיע לבית הכנסת הברסלבי שבשערי חסד הוא רואה כל אחד מהחסידים מטייל ומשוטט לעצמו. אין יחד. אין ריקוד. ההוויה ותקווה מתנפצות באלגיה של שורת השיר האפוקליפטי.

סמוך ונראה – ספר המעשים (1940 ; 1941 ; 1951 ; 1953) עמוד 182.

השיר אשר הושר

האיש המתוק²² חזר ובא.²³ חיוכו זרח²⁴ על שפתיו והזהיב את האבק שבזקנו.²⁵ חיוך זה שלא פסק מפיו²⁶ נתן לו פנים בינוניות.²⁷ אבל²⁸ תמימות שהיתה בו ליבכה²⁹ את תנועותיו והרגישה את לבי.³⁰ הוא היה צנום ובגדיו מהוהים, כבגדי העניים שאין בידם ליקח להם בגדים חדשים. מכל מקום לא

---

²² ציין תרבותי: מקבילות מתוך בלשון יידיש לעולם שם תואר חיובי. תרגום מידיש. די זיסער ייד. ראה "אור מתוק האיר על בית אבא", "לבית אבא 'ספר המעשים' " ומקבילות. לפנים מן החומה – כיסוי הדם (1960) עמוד 82 נשא עיניו למרום וצעק, אוי טאטי זיס"ר, לשון שנשתמשו בו בעירו כשהוצרכו לרחמים.

²³ in res media באמצע העניינים: רמיזה להתרחשויות קודמות: 'חזר ובא' מעיד על נוכחות קודמת שלא ברור אימתי הייתה.

²⁴ לשון, סיכול אותיות, הרהור. מטתזיס: 'זרח' היפוך 'חזר'. חלק מההרמוניה. החיוך בסוף הסיפור הוא כל מה שנותר. כאילו המסמן חי גם בלי המסומן.

²⁵ ציין חיובי: אבקת זהב. אחד מתיאורי הזקן החיוביים המתוארים ב'ספר המעשים'. רוב בעלי הזקן בספר המעשים שליליים כמו של ריבאיין בסיפור לבית אבא.

²⁶ ציין ברסלבי: מימרת רבי נתמן מתלכדת עם הרעיון המימרה של רבנו הנזכרת בהמשך 'מצווה גדולה להיות בשמחה תמיד' [צבי מרק, שם] ועם קבלת הדין כמו במידת ההשתוות.

²⁷ במשמעות רגילות, ממוצעות, אינו-מרשים. שפיות, נורמליות – כלומר לא האייקון הנבנה בסיפור כדמות מופלאה! המונח 'בינוני' הוא גם מונח חב"די חיובי כמו בספר התניא שהוא 'ספרן של בינונים'.

²⁸ אבל הניגוד: לעומת ההפתחה - בינוניות.

²⁹ ציין עגנוני לחסידים: ראו הכינוי 'עלכבים' לגיבורים העולים בסיפור "כלבב ימים". כנראה גם תרגום מהערצידקער.

³⁰ אין ספק בעמדה האמפטיית של המספר כלפי הדמות. ראו מקבילות: הפועל הרגיש כמו ריגוש. וכן לשון נופל על לשון: "נלבב" ו"לבי". כמין מראה. ההדהודים הללו מעניקים לפתיחה אופי שירי.

נראה בהם קרע ולא נמצא עליהם לא רבב³¹ ולא טלאי.³² וכמין חטוטה יוצאת מכתפיו, כאדם שהטעינו עליו משאוי ואינו מקפיד.³³

תחילתו של אותו איש כך היתה.³⁴ בן שלושים שנה עלה לארץ ישראל ולמד לסדר אותיות והיה שמח לאכול מיגיע כפיו³⁵ ולפרנס את אשתו ובניו. אחר ימים קצה נפשו במלאכתו, שרוב הדברים שניתנו לו לסדר לא היתה רוחו נוחה מהם, שרובם דברי שחוק או מחקר. ולעבוד בבתי דפוס של ספרי יראים מלאכתם מרובה ושכרם מועט. עמד ולקח לו קצת ספרים מאותם שאין הפסד בקריאתם ומחזר עמהם בעיר. ספר אחד, שאף רבינו³⁶ מזכירו לשבח, הביא לי והציע לי לקנותו. עם שאני מביט בספר סיפר כדרכו, דבר תורה או סיפורי מעשיות,³⁷ כדי לקרובי קצת למה שקרוב ללבו.³⁸ ושכח מתוך כך להניח את החבילה מידו.³⁹

נטלתי את החבילה מידו⁴⁰ והושבתי על הכסא⁴¹ ושאלתי אותו היאך אדם חלוש כמותו מטלטל חבילה כבדה כל כך. חייך ואמר קשים מזונותיו של אדם.⁴²

אמרתי לו הרי קרוביך שבאמריקה מבקשים ממך לבוא אצלם והם יפרנסוך בכבוד.⁴³ חייך ואמר קרובי עשירים גדולים, אלא שאין להם הרגשת

---

³¹ מקורות: תלמוד בבלי מסכת שבת דף קיד עמוד א: אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: גנאי הוא לתלמיד חכם שיצא במנעלים המטולאים לשוק. והא רבי אחא בר חנינא נפיק! – אמר רבי אחא בריה דרב נחמן: בטלאי על גב טלאי. ואמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו – חייב מיתה.

³² לא ייצא במנעלים המטולאים. הע' 11 לעיל.

³³ מידות: קבלת הדין. מוכן ומזומן לכל באהבה. ותרן. תלמוד בבלי מסכת עבודה זרה דף ה עמוד ב תנא דבי אליהו: לעולם ישים אדם עצמו על דברי תורה כשור לעול וכחמור למשאוי.

³⁴ ביבליוגרפיה: ראה צבי מרק שם והביבליוגרפיה הענפה שמביא אלחנן שילה הקבלה ביצירת עגנון 151-152; 308; 338.

³⁵ יגיע כפיו כי תאכל אשריך וטוב לך. תהילים קכח, ב.

³⁶ ציין ברסלבי: כינויו של רבי נחמן בפי חסידיו וכאן מסתופף המספר בקהל החסידים.

³⁷ מקור וציין תרבותי. הסימון הברסלבי המובהק בכל המהדורות של סיפורי רבי נחמן: סיפורי מעשיות של רבי נחמן מברסלב משנים קדמוניות. עד עתה לא נזכרה הברסלבות של האיש בפירושו. והדבר יבוטו בהמשך.

³⁸ ענייני קרבת הלב חוזרים ונשנים בסיפור כמו בהערה 9.

³⁹ אפיין דמות: פיזור דעתו, להיטותו והמחזות הניב: נושא בעול וכן בידיד טראגט זיין פעקל.

⁴⁰ המספר המתנשא: מחזיר אותו מתוך פיזור דעתו לשפיות. מבטא סוג של התנשאות.

⁴¹ מעין גישה של פטרונות המפיקה תגובות נאות.

⁴² ניב [בקרית ים סוף וכו'.השלמה. ראו בהמשך הסיפור הע' 28]. המובאה במלואה. פסחים קיא ע"א.

⁴³ המידע הזה שיש לו קרובים באמריקה אינו בא מהשיחה הזאת והוא ראייה לשיחות קדומות שביניהם. ומכאן מובן הביטוי בפתיחה: "חזר ובא".

ארץ ישראל,⁴⁴ שמדמים בלבם שאפשר לצאת מארץ ישראל בשביל פרנסה.⁴⁵ הגאון מווילנא⁴⁶ היה אומר כל מה שנתנו חכמים קצבה לדבריהם⁴⁷ לעולם לא בטל. קשים מזונותיו של אדם כקריעת ים סוף.⁴⁸ כך היה בימיהם זכרונם לברכה וכך יהא עד סוף כל הדורות,⁴⁹ העשיר בעשרו והעני בעניו.⁵⁰ וכאן סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 183.

צחק לו כאילו כל ענין הפרנסה הוא דבר של צחוק.⁵¹

הוסיף ואמר **אומרים בשמו של הבעל שם טוב**⁵² אמרו בגמרא הני תרי בדחי⁵³ וכו'. והרי לא היה שם אלא אחד,⁵⁴ אלא הוא שחק על העולם והעולם

⁴⁴ **מימרה ייצוגית:** ראו: כל מקום שאני הולך אני הולך לארץ ישראל, מקור. והשווה לספור: לבב אנוש. עמ' 435 אלו ואלו (1924): משהתחיל הברסלבי לפתות אותו שיסע עמו לאומן להשתטח על קברו של רבי נחמן נתבהל שמהל ברוך מחמת רעיון מבהיל זה, לצאת מארץ ישראל לשם קברו של צדיק שקבור בחוצה לארץ.

⁴⁵ **סיבה הלכתית** מספקה ראו רמב"ם אבל לא מוסרית. ראו הרב צבי יהודה: "ארץ צלצל כנפיים".

⁴⁶ דבר המספר המביא את המתנגד הגדול הגר"א המכונה גם החסיד.

⁴⁷ **לפרנסה יש קצבה.** ראו הלכה. שיטה מקובצת מסכת כתובות דף סח עמוד א תקנו חכמים שהיינו עישרו ואין לך להוסיף ולא לפחות ותיובתא דשמואל דחכמים נתנו קצבה להבריהם ונמוקן עמן.

⁴⁸ המספר המזדהה עם אנשין מהדהד ומשלים דבריו של אנשין כפי שאנשין מהדהד את רבי נחמן בסוף.

⁴⁹ כלומר **שאינו קצבה.** בניגוד לרברי הגר"א לעיל. עד אין סוף ולכן החסיד נוהג לפנים ביטורת הדין.

⁵⁰ **מקבילות** עיר ומלוואה – עד שיבוא אליהו (1965) עמוד 57: שאין אדם שיעשה תמיד טוב ולא יחטא לעולם, **העשיר בעשרו והעני בעניו.** ומה עשירים שאינם חסרים בעולמם בכל טוב באים לידי חטא, עניים שאין להם אלא עניותם בלבד על אחת כמה וכמה.

⁵¹ **ביטוי:** "של צחוק" מופיע ביצירת עגנון 24 פעמים. שירה (1949) עמוד 281: כל מי שרואה נערה חייבנית זו שכל באי עולם הם בעיניה **אובייקט של צחוק** רואה שרחוקה היא מעניינים מדיניים, מכל מקום יש לחוש, אם לא מתמת עצמה הרי מחמת חבריה. כאורה כולם אהובים כולם חמודים. שירה (1949) עמוד 425: אם אני רוצה אני מרקד ריחה ולא יזוו הסל ולא תפול עוגה מן הסל ולא שומשום מעוגה. אמר הרבסט, עד כדי כך? ולא רצית לספר לי **מעשה של צחוק?** ספר ואשמע. אמר הנער, אם אני רוצה אני יכול לספר מלה במלה.

⁵² לעינת הגר"א דלעיל ראו גם הע' 27.

⁵³ כפיהם ברסלב ישראל בנוגל מוצאים וכן בעוד מקומות ברשת:

אין זה דבר קטן לשמח אדם שבור "וכמו שמוכא בגמרא (תענית כב.) מהני תרי בדחי = ביאתם שני בדחנים] שזכו למה שזכו, על ידי שהיו משמחים בני אדם" (שיחות הר"ן כג).

באיתו סיפור המובא בגמרא שם אנו קוראים על רבי ברוקא מחוואה, שאליהו הנביא היה מציץ אצלו, פעם בחיותו בשוק שאל את אליהו אם יש כאן בן עולם הבא, הראה לו על איש אחד, נישא אליו רבי ברוקא והחל נכנס עמו בשאלות על מעשיו, בינתיים הניח אל השוק שניים אחרים, ואף עליהם הצביע אליהו הנביא כעל בני עולם הבא. יצא רבי ברוקא גם אותם למעשיהם, התברר לו שאנשים שמחים הם, וכל איש עצוב

שחק עליו.⁵⁵ אף כך קרובי שוחקים עלי שאני יושב כאן ואני שוחק עליהם שהם יושבים שם.⁵⁶

וכך היה יושב⁵⁷ לפני פניו שמחים כדרכו בכל עת,⁵⁸ בין שעומד בינו לבין קונו,⁵⁹ בין שעומד בינו לבין עצמו,⁶⁰ בין שעומד בשוק בין הבריות,

---

הנקלע להם, משמחים הם אותו. כמו כן, בשעת מריבה, מורחים הם לבדה את היריבים, ובכך הם משלימים ביניהם.

בספר היסוד לחסידות "תולדות יעקב יוסף" (פרשת תצווה) מתבאר שאותם שני בדחנים עסוקים היו להתחבר עם כל איש ואיש, כדי לקשר את כל עסקיהם בקדוש ברוך הוא. כלומר, מאחר שהמון העם אינו בקי בכל אותן מונות שיש לכוון בכל עסק כדי לעשותם קשורים לה' יתברך היו הם מתחברים עם כל אחד, ומשתדלים בכך לייחד את כל מעשי האנשים הפשוטים בה' יתברך. אלא שלאיש עצוב "לא היה יכול לייחד וייהוו להתחבר עמו, לכך היו מברחי ליה בדברים, עד ששמח ונתחבר עמו לדיכ אותו עמו בו יתברך וכו' והוא כלל גדול והבן ודפח"ח" – – –

רבינו ז"ל אמר פעם למוהרנ"ת על אנ"ש: "אם הייתם שמחים היה טובה גדולה להעולם" (חיי מוהר"ן פב) יש לשער שאחת מכוונותיו, שמאחר שבני אדם נמשכים אל השמחה, הרי שבהיות אנשי שמחים יוכלו להרחיב בהרבה ולהצליח בפעולותיהם לקרוב לבבות. אם כך ואם כך, מי יודע כמה היו מתקרבים לדרך הקודש, לו היו כל אנשי מוהר"ן עד היום מציינים לאזהרות רבינו לשמחה תמיד, ומדקדים לקיים את כל עצותיו ודרכיו בענין זה בשלימות!

מוהרנ"ת אמר פעם לאיש: "אם היית בשמחה תמיד לא היית רואה פני גיהנום" (כוכבי אור, אנשי מוהר"ן כח) לאמור, שהשמחה מהווה הנורם הגדול ביותר לקיום התורה כראוי ולהנצל מצפוני היצר הצורך, כי על כן כה הזהיר רבינו ז"ל "להיות בשמחה תמיד, והרבה מאד לדבר עמנו מזה, מענין שמחה, כמבואר בספרים הקדושים. אך יותר מזה הרבה לדבר עמנו בעל פה, והזהיר מאד, בכמה אזהרות, כמה וכמה פעמים, להיות אך שמח תמיד" – כפי שמספר מוהרנ"ת (שיחות הר"ן טו).

⁵⁴ עיר ומלוואה – הצפרדעים (1956) עמוד 593: רץ לקראתו ושמח עמו וקרא אורחים אורחים. ואף על פי שלא היה שם אלא אחד הזכיר עליו לשון רבים כדי להפליג בכבודו של האורח. שו"ת האלף לך שלמה חלק אבן העזר סימן צ.

מה שהיו חשש שהעד הראשון נקרא שמואל לץ שדרכו להתלוצץ אין בזה כלום חדא שבשכיל זה אינו נפסל לחשוך להעיד שקר בתורת עדות כי מלבד דאפשר לרוננו לכך זכות כי מצינו כבר קפרא שהי' ברחנא דרבי ובש"ס מס' תענית גבי אלי' ובחגי תרי אינשי בדחי אגן וכו' ומלבד כל זה בשכיל חשש זה אינו נפסל לעדות דלא משמע לאינשי איסורא בהכי.

⁵⁵ הניגוד לגמרא ודבר המספר: "ולא היה שם אלא אחד". הוא שרוי במחלוקת עם העולם מתוך שמחתו.

⁵⁶ מעין דיבור משולב. כאן דיבר אנשין-הגיבור.

⁵⁷ הדוד, אוסטיאציה: על משקל הפהן הגדול: "וכך היה עומד".

⁵⁸ מידות ותכונות: "בכל עת יהיו בגדיך לבנים", קהלת ח, ב: מצוה גדולה להיות בשמחה תמיד ושלא כשלמה המלך שיש לו עיתים שונות. עת לכל חפץ עת ספור ועת רקוד.

⁵⁹ מידות-על: שיוותיה ה' לנגדי תמיד. ייחוד שלם. אלו ואלו – הנדח עמוד 55: אבל כמה רקיעים בינו לבין קונו. קורות בתינו עמוד 81: שכל מעשי זקנו ז"ל בינו לבין קונו היו ולא אמר לאדם על שום מה ולמה הוא עושה כך או כך ומה תכלית מעשיו ושורש כוונתו.

והוסיף וסיפר ולא הרגיש שאיני שומע.⁶¹ כנגדי עמדה אשתי ושמעה.⁶² ואם איני טועה אף ילדי עמדו עמי⁶³ ואיני יודע אם שמעו או אם עמדו סתם.⁶⁴ לאחר שהלך לו⁶⁵ אמרתי לעצמי אדם זה מאנשי קהל ברי לבב⁶⁶ הוא, שבקטנותי שקוד הייתי על ספריהם,⁶⁷ והרי זה כמה שנים שאני דר עמם בעיר אחת ועדיין לא נכנסתי לבית מדרשם.⁶⁸ פעמים הרבה רציתי ליכנס אצלם,⁶⁹ כדי לראות את הריקוד שנוהגים לרקד בכל יום אחר התפילה.⁷⁰ הגבחתי עצמי מכסאי והתחלתי מטייל בחדר ומביט בכתלים ובתקרה ובחלון ובחוץ, כאילו חסר שם דבר.⁷¹ עם שאני מביט ומציץ הלכתי אצל ארון הבגדים והוצאתי בגדי שבת שלי.⁷² שאלה אותי אשתי⁷³ הולך אתה? אמרתי לה למה? אמרה בשביל שראיתי שהוצאת בגדי שבת שלך. אמרתי לה שמא תלכי עמי.⁷⁴

- האש והעצים – סיפורים נאים של ר' ישראל בעש"ט (1960) עמוד 118: **בינו לבין קונו** [סיפור].
- ⁶⁰ **מידות**: האינטימיות הרגילה שבין אדם לבין עצמו. סוד שאדם מגלה לעצמו בין שמשקר לעצמו. מופיע פעמים רבות. בינו לבין הבריות. בכולם שווה.
- ⁶¹ **פסיכולוגיה**: תגובה נפשית, אפשר שהוא המום ואינו יכול עוד להכיל ואפשר שיחסו לאנשין מוכחש, קל ביותר, מפורז ואינו ראוי לו.
- ⁶² **האישה ממש והנשמה**. העזר כנגדו ממשיך לשאוב מדבריו ומסיפוריו של אנשין.
- ⁶³ נוכחות **האישה והילדים** המלווים בשלמות ובשמחה עד שהם כמו נעלמים בסוף הסיפור. ראו אזכורם.
- ⁶⁴ אינו יורד לסוף דעתם ומתגלה המרחק לא רק בינו לבין מאיר אנשין אלא גם בינו לבין אשתו ובניו.
- ⁶⁵ לאחר שהפסידו. "דודי פנה הלך לך" הוא מתעורר לחשבון נפש.
- ⁶⁶ **הסידי ברילבב**, כינוי קבוע אצל עגנון להסידי ברסלב.
- ⁶⁷ **ביבליוגרפיה**, ראו מרק, משמע שמאז קטנותו אינו שקוד על ספריהם ורואה עצמו כמי שרחק. הפכו לסיפורי מעשיות לתינוקות. התנודות בחיי עגנון בענייני זיקתו לחסידות ולקבלה ולספר הזוהר גדולתו ואינן יציבות ובלתי מוכרעות. ראו גרשם שלום בכתבים שונים ואלחנן שילה **הקבלה ביצירת עגנון**, הע' 14 לעיל.
- ⁶⁸ **סיטואציה מקבילה**: ראו סיפור 'המכתב'. חיפוש בית המדרש, כניסה לבית מדרש שכבר איננו. ההימנעות שלו במשך שנים מלהיכנס לבית מדרשם מדברת על סוג של התנכרות.
- ⁶⁹ **דחינות**: מהו פשר המחיצה והדחינות שאינו נכנס. מדוע לבו אינו שלם עמם.
- ⁷⁰ הסיבה שרצה להיכנס היא לשם הריקוד שלאחר התפילה אבל לא לשם כל ההוויה הברסלבית. גם בסוף הסיפור אינו זוכה לריקוד הזה אלא להיותו של כל אדם לבדו. הריקוד לא נתלכד.
- ⁷¹ **פעולה מפורדת שמגלה את פנימיותו**: תחושת **ההעדר**, שהעיקר חסר! עד עכשו לא מצא את עצמו ולא היה למעשה בארץ ישראל.
- ⁷² **פעולה אלגורית**: מתקרב לעולם הבא, משתחרר מן המניעות. מתקרב לייעודו. לכאורה לובש רק בגדיו היפים.
- ⁷³ **מוטיב הבגדים והאישה**: תהיית האישה על לבישת בגדי השבת ביום חול. התקדשות זו היא גם כניסה לתוך הממד הדימוני של ספר המעשים. ראו התלוות האשה בכמה סיפורים כמו ב"אל הרופא". "האבות והבנים". לרבות ממד הנשמה. כך עניין בגדי השבת. "בכל עת יהיו בגדיך לבנים" ו"תנה לו כמו שנתנה לך". אישה אלגורית למדי.

כיון שהסכימה לילך עמי שאלתי⁷⁵ את ילדי⁷⁶ אפשר אף אתם רוצים לילך עמי. ענו הילדים ואמרו נלך.⁷⁷ נסתכלתי בהם בחיבה יתירה⁷⁸ וביקשתי לומר כלום יודעים אתם להיכן מבקש אבא ללכת ולא אמרתי ולא כלום.⁷⁹ לא שאלתי את עצמי היאך אגיע לבית תפילתם של אנשי קהל ברי לבב והיאך אמצא את הדרך,⁸⁰ והרי מימי לא הייתי שם. ולשאל אדם עליהם ספק אם ידע. לפי שהם שפלים בעיניהם לפני המקום שפלים הם בעיני הבריות⁸¹ ואין אדם יודע את מקומם.⁸² הלכתי אחר לבי.⁸³ דרך הילוכנו סיפרתי לאשתי וילידי קצת דברים על אנשי קהל סמוך ונראה – ספר המעשים, עמוד 184 ברי לבב על עבודתם את השם⁸⁴ ועל שפלות רוחם ועל ענוה יתירה⁸⁵ שיש בהם. זו ענוה שמכרעת את היופי ומעולה מן החן.⁸⁶ וכיון שראיתי שאשתי וילדי מקשיבים לדברי⁸⁷ הוספתי וסיפרתי להם על אותו צדיק שזה יותר ממאה שנה שנסתלק מן העולם ועדיין אשו יוקדת,⁸⁸ וקרוב הדבר שתהא יוקדת והולכת עד לביאת הגואל.⁸⁹

74 **האדם שלם רק עם אשתו וילדיה**: מבקש מהאישה להתלוות אליו כי אחרת כל העניין לא יהיה שלם. מכיר בערך הדבר.

75 משתחרר ומתגבר על המניעות ופותח את פיו לשאל אף את הילדים.

76 מקבילות: עקבו אחר "אשתי וילדי" ככל ספר המעשים ובכתיבי עגנון הן בביוגרפיה והן בסיפור. ראו נספח בסוף.

77 לעומת השלמות המשפחתית כאן ראו צחצוח המנעלים על ידי הילדים. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 135: אמרתי להם לשני ילדי, ילדים צחצחו את מנעלי. והואיל והייתי נחפו לילך זירוזתי את ילדי ואמרתי להם יטול כל אחד נעל אחת ויצחצחנה ולא אתעכב הרבה. [...] נטלו הילדים את מנעלי והתחילו מנקים אותם. ניכר היה שאין לבם עם מעשיהם.

78 **תכלית הסיפור** שלמות: מעין והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם.

79 **הריסון העצמי** מועיל להתלוות הילדים.

80 הנחיה שמימית היא הנחיית הלב כשהוא שלם עם המעשים. ראו גם סיפור "המכתב".

81 כהמלצת פרקי אבות. חסידי ברסלב נושא ללעג בעיני הבריות שרואות רק החיצוניות.

82 כקהילות המסתוריות הנמצאות מעבר להרי החושך.

83 כאן במונח חיובי כמו הלכתי אחר צו לבי המתלכד עם "ברי לבב" אבל הקונוטציה היא עדיין שלילית כמו ולא תתורו אחרי עיניכם ואחרי לבבכם. ראו סיפורו של עגנון "עם ליבי" לעומת "העיניים והלב".

84 המילה 'קהל' כקהילה שלמה בעלת אתוס. ראו ספרו של רומן כצמן. "נבואה קטנה" על קהילת בוטשאטש בספר "עיר ומלוואה" דרך עבודתם את השם. האתוס הברסלבי הפרדוקסלי המיוחד והפרק "קהילה הנפלאה" בספרי קול הנשמה 1985.

85 "ענוה יתרה" שפלות ללא גבול. לקבל הכול. להתאיין ובספרו של צבי מרק מיסטיקה ושגעון (2008, 223).

86 מן המשפטים המופלאים של הסיפור. האתיקה העליונה והעדינה. האתיקה שמעבר לאסתטי. הקביעה של הסופר.

בית תפילתם של שני חדרים ופתחו פתוח לרחוב,⁹⁰ שחומה נמוכה חוצצת בינו לבין שאר הרחובות. וגידולי בר משגשגים ועולים מן החומה הקלויה בחמה,⁹¹ ושברי כלי זכוכית מנצנצים מהם ונותנים להם זיו, כזיו טללי בוקר בין חולות המדבר.⁹² נודקה ידי מאליה⁹³ ונתקשרה ונתחברה לכפות המנעול.⁹⁴ אמרתי לי בלחשה כאן.⁹⁵ כאן,⁹⁶ ענתה אשתי אחרי וכיסתה את שערה⁹⁷ ותיקנה מצנפותיהם של החינוקות.

כשני מניינים היו בבית התפילה. מהם זקנים מהם בחורים, מהם שכבר יצאו מתקופת הבחרות ולא הגיעו לזקנה. אף על פי כן דומים הם זה לזה.⁹⁸ אם במלבושיהם השחוקים ואם בכובעיהם המעוכים ואם בשפלות הרוח ואם בעצבות שבפניהם שהיא כלולה בשמחה.⁹⁹ זו שמחה של עובדי השם שקרובים לדרך האמת.¹⁰⁰ מהם עמדו ונסתכלו בספר ומהם טיילו מחדר לחדר,¹⁰¹ כשוקנם מסתלסל מאליו ופיאותיהם מחליקות את לחייהם.

---

⁸⁷ התנאי להמשך ההתחברות עם בני ביתו הוא הקשב מרצון. זו כנראה חוויה נדירה שלא זכה לה רבות. הוא מתפעל מן החידוש הזה ומנסה להמשיכו.

⁸⁸ צבי מרק, שם הערה 10. "שמעתי מאיש אחד ששמע מרבנו זכרונו לברכה שאמר בזו הלשון, מיין פייערל וועט שוין טלואין ביו משיח וועט קוקען, האש שלי תוקד עד שיבוא משיח." חיי מוהר"ן. מעלת המתקריבים אליו, ט"ז, עמוד שו.

⁸⁹ בסופו של דבר האש היוקדת הופכת לסיוט בסוף הסיפור כאשר עולה המוטיב של המדבר העשן האש והצללים.

⁹⁰ ראו לעיל הערה 15. ראו לעיל הערה 16.

⁹¹ המבנה מבשר את שורת "השיר אשר הושר". תבל אשר עשנה מרבר /ושמש מחפה על הצללים.⁹¹ אף שורה זו מבשרת את השיר. בה עולה מוטיב המדבר לראשונה.

⁹² הניווט השמימי. ההימשכות אחר הלב.

⁹³ המוטיב המפורסם מ"שיר השירים" [ה, ג] המוטיב המפורסם על הירשל ב"סיפור פשוט" וכמו כותרת סיפורי האהבים של עגנון "על כפות המנעול". האם המספר, שלא כהירשל, יצליח הפעם לעבור את הסף.

⁹⁴ הוודאות של מציאת המקום כמו מצא את עצמו: "כאן" כמו מציאת התכלית, הפתח לעולם הבא.

⁹⁵ ההד של מענה האישה הוא מענה הנשמה.

⁹⁶ נערכה כהיכון לקראת ה' אלוקיך ישראל וכך סידרה את החינוקות.

⁹⁷ ההומוגניות של העדה.

⁹⁸ כולם מעין שכפולים של מאיר אנשין. ראו מאמרו של רוטברג על השמחה הברסלבית, מכללת אורות תשע"ג.

⁹⁹ הידיעה הוודאית ומלאת הענווה שאי אפשר להגיע לאמת ממש ובקושי רב לדרך האמת על ידי בקשת האמת.

¹⁰⁰ חוסר השקט והלבדיות בתוך החברותא.

כבשתי את נשימתי¹⁰² ורמזתי לאשתי ולילדי שיתנו אזניהם וישמעו. זקפו עיניהם והביטו עד שפירשו עיניהם לעצמן ונעשו רואניות,¹⁰³ ממש בלא שום תיווך של פנים.¹⁰⁴

אותה שעה כבר סיימו את תפילתם, ואם נוהגים לעשות מחול אחר התפילה צריכים היו להתלקט <תשי"א – תש"ך: להתקלט> כאחד ולרקד.¹⁰⁵ והם לא עשו כן, אלא כל אחד ואחד עמד לעצמו¹⁰⁶ ולא נראה שום הכנה לריקוד.¹⁰⁷ עמדתי אף אני ביני לבין עצמי כבערב תשעה באב¹⁰⁸ סמוך ונראה – ספר המעשים, עמוד 185.

עם חשיכה. אבל כבשתי מחשבותי בלבי¹⁰⁹ ונתאמצתי שלא להרהר כלום. נשמע פתאום קול¹¹⁰ לא קול,¹¹¹ כקול שעה בשעה שפוקדת את חברתה ופורשת ממנה לעולם.¹¹² הגבתי עיני וראיתי את האיש שביקרני היום¹¹³ עומד

---

102 בלימה אין סופית. מקבילה לעדינות המשל של הדימויים הקודמים. כל העולם עוצר נשימתו במעמד סיני.

103 היווצרות מצב בלתי אמצעי, כמו אספקלריה מאירה ללא מחיצות.

104 כולם נעשו עיניים בלבד כמו החיוך בסוף. הפנים הסתלקו.

105 הרי בא לשם כך ומה הסיבה שאינם רוקדים.

106 רבים מתלוננים שהריקוד הברסלבי הוא כל אחד לעצמו.

107 אכזבה מוחלטת לעומת הציפייה שהרי כביכול לשם כך בא. זה היה הדימוי והציפייה העצמית והתירוץ ועכשיו המציאות המרה.

108 מבשר את הזוועה.

109 ראו לעיל. "כבשתי" ומצבים דומים בסיפור.

110 ראו מקבילות חשובות בספר המעשים. ובכל יצירת עגנון "נשמע פתאום קול". חרדת שמיעת הקול הפתאומי. תופעות אינסומנית – הת-סכיזופרניות.

---

10. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 105 חזרו עיני ונתעצמו. נתאמצתי ופתחתי אותן. **נשמע פתאום קול** כקול סדין שנקרע. כאמת לא נקרע שום סדין, אלא עננה אחת קטנה שברקיע נקרעה, ומשנקרעה יצתה הלבנה וניסרה בעבים, ואור מתוק האיר על הבית ועל אבא. [עמוד 105].

11. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 153 **נשמע פתאום קול** שעון. הוצאתי את שעוני מכיסי וראיתי שהגיעה עשר ומחצה. עשר ומחצה עת היא כשאר כל העתים אף על פי כן אחזתני רעדה.

12. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 155

ופניו כלפי העם.¹⁴ אותו החיוך שהיה זורח בפניו נעקר ונתלש¹⁵ וכפיו קמוצות מתוך חרדה¹⁶ והוא מדבר לעצמו וקולו מקיף את המלים והמלים מקיפות את קולו.¹⁷ הטייתי אזני ושמעתי.¹⁸
תבל אשר עשנה מדבר / ושמש מחפה על הצללים.¹⁹

נזדעזע החתול ונתת העכבר והביטו כי שניהם בבהלה. זה מצד זה וזה מצד זה. **נשמע פתאום קול** רגליהם של סוסים וקול גלגל מרכבה וידעתי שמר גרסלר חוזר מטיוליו. קראתי לו ולא ענני.

13. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 159
נשמע פתאום קול שריקה מבהילה. זה קול הספינה בשעה שהיא פורשת לדרך.

14. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 185
נשמע פתאום קול לא קול, כקול שעה בשעה שפוקדת את חברתה ופורשת ממנה לעולם. הגבתי עיני וראיתי את האיש שביקרני היום עומד ופניו כלפי העם. אותו החיוך שהיה זורח בפניו נעקר ונתלש וכפיו קמוצות מתוך חרדה והוא מדבר לעצמו וקולו מקיף את המלים.

15. ראו לעיל דימוי הטלית שבולעת רמעותיה: "קול לא קול".
16. ניתוח הדימוי. העבר אין, העתיד מניין, וההווה כהרף עין.
17. מאפיין בניכור ובכינוי את מאיר אנשין. ההיפוך שחל בכת אחת כאנשין בגלל הזוועה. לפתע מתגלה כמנהיג הציבור.
18. ספרי דברים פרשת כי תצא פיסקא רכא: האיש נסקל ערום ואין האשה נסקלת ערומה, הבי יהודה אומר אחד האיש ואחד האשה אלא שהאיש תולים אותו ופניו כלפי העם ואחוריו כלפי העץ והאשה פניה כלפי העץ ואחוריה כלפי העם.
19. כל המהות היפה נעכרה ונעקרה.
20. כאדם שנפטר מן העולם מתוך סיוט גמור.
21. ניתוח היחס והפרידה בין קול למילים. המציאות האחרת.
22. ראו לעיל. עיני השמיעה והראייה. העיניים נעשו רואניות. מה שמעבר לחושים.
23. ישועיהו פרק לד ח: פי יום נקם לה' שנת שלומים ל'יב ציון:
24. ונהפכו נחליה לזפת ועפרה לגפרית והיתה ארצה לזפת בערה:
25. לילה ויוקם לא תכסה לעולם יעלה עשנה מדור לדור תחרב לגצח נצחים אין עבר בה:
26. כיניו של הפרק
27. ישועיהו פרק כו: (יח) הרינו חלנו כמו ולדנו רוח ישועת כל נעשה ארץ ובל יפלו ישבי תבל:
28. יחיו מתוך נבלתי יקומון הקיצו ורננו שכני עפר פי טל אורת טלף וארץ רפאים מפיל:
29. לך עמי בא בחדריה וסגר דלתין דלתך בעדך חבי כמעט רגע עד יעבור יעבר זעם:
30. באו בי הנה ה' יצא ממקומו לפקד עון ישב הארץ עליו ונלטה הארץ את דמיה ולא תכסה עיה על הרונקה:
31. הפש בפיוט ימי הביניים).

איני יודע אם החרוזים מגוף דבריו, או אולי הם תולדות הניגון, כעשן זה שיוצא מן האש ועושה צורות ברקיע וכמדבר זה שהוא תוספתו של יישוב והחמה לזהות שם ואין צל לבריה.¹²⁰
נקמצו¹²¹ שתי ידי והתחילו מרתתות,¹²² כאילו אחזו באותה חרדה. ודומה שאף אשתי וילדי עשו כן.¹²³ תליתי עיני כנגדי¹²⁴ לראות אם כן הוא.¹²⁵ נתעלמו פתאום או אולי לא היו כלל עמי.¹²⁶ זולת חיוך מתוק מרפרף היה באויר,¹²⁷ כמין חלום שאדם רואה וסבור שאף אחרים רואים אותו.¹²⁸

1. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 52
כל מיני מאכל וכל מיני משקה, כלי כסף ואריגין ונתן לי רשות לשהות בכיתי כך וכך ימים. אמרתי לחבירי, זה שנה [עמוד 52] ויותר לא ראיתי את אשתי וילדי ועכשיו שאני הולך אצלם אין בידי להביא להם דורון. [פאתטיות לא אמינה].

2. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 85
פועל פשוט ואני ברוך השם בעל בית בישראל ואיני נזקק לו. אפילו עכשיו שביתי חרב איני מחליף בירוחם. שולחני ערוך ומטתי מוצעת ובגדי נקיים

¹²⁰ ביקורת על העולם. ציוד תבל והבלותה. הפרשנות של השיר. ההווה של האין. חזרה הפוכה לכותרת הסיפור: האוטופיה הפכה לדיסטופיה. כנראה בעקבות השואה.

¹²¹ ראו ידה נקמצה לעיל [הערה 99] מה שקרה לאנשין קרה לו.

¹²² חזויה הקשורה באימה, מופיע בכתי עגנון 35 פעמים במפגש עם המוות או בזעזוע קיצוני. כדוגמת סמוך ונראה – ספר המעשים עמוד 226. אחזו מר קליין במקלו. רעד המקל ורעדו ידיו. זקן היה וידיו מרתתות.

¹²³ כידי המת.

¹²⁴ מבט על עצמו מבחוץ,

¹²⁵ מתקשה להבין את היפוך האושר לזוועה.

¹²⁶ מי? הידיים? האישה והילדים? המציאות כולה מסתלקת. ההווה נעלמת זולת החיות.

ראו בדומה שירה (1949) 276

"איני יודע אם האור נברא מתוך חגוי התריסים או אם מכלי החדר. שתיהן האם והבת לא הרגישו זו בזו אף לא הרגישו בהווייתן שלהן. אילו הייתי ממניחי הלשון הייתי קורא למעמד שכזה השמדת ההווייה. [הרגשתי]

¹²⁷ כל מה שנותר מן ההווה האם אמת או תבוסה. החיוך לבדו הוא כעשן המדבר. אינו מחובר לגוף. לא ברור אם יש לו אישה וילדים כלל, אם היו שם אם נעלמו האם הכול היה חלום והזיה? כיום היו קוראים לכך מסמן ללא מסומן אבל העדינות של הצער כה עמוקה ובאה לאחר המסומנים הוודאיים ביותר שחמקו ולכן להשתמש בפשטנות כדיבורים החלולים של הזמן הזה, הריבורים הפוסט-מודרניים יכולים לגרום להרס משמעות היצירה.

¹²⁸ אשליה או אמת? מה נותר מכל זה. מי שותף אמתי לעניין החמקמק שכולו נותר בחיוך המרחף.

ואשתי וילדי שבעים, אף על פי שאיני מנקר באדמה ואיני מתקן את הדרכים. [צביעות, לפי שאשתו וילדיו אינם עמו].

3. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 193
מה טעם אני כאן **ואשתי וילדי** במקום אחר? אחר שהחריבו האויבים את ביתי ולא הניחו לי כלום נכנסה בי עייפות יתירה ונתרשלו ידי מלהקים את ביתי, שנחרב חורבן שני. [עמוד 194] חורבן ראשון בחוצה לארץ וחורבן שני בארץ.

4. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 194
נדר אם יהיה אלקים עמדי ויחזירני לארץ ישראל אעשה לי בית ולא אצא משם. ומהולל שם ה', שזיכני לעלות וזיכני לדור בירושלים. העליתי את **אשתי וילדי** ושכרנו לנו בית וקנינו לנו כלים, ובכל יום ויום הייתי מודה לפניו יתברך ששם חלקי בין יושבי עירו להסתופף בצלו. [השווה לפתיחת סיפור "הסימן"].

5. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 194
אני ואשתי וילדי יצאנו חיים ובנפשנו לא פגעה חרב המדבר. אבל כלי נשדדו וספרי נקרעו, והבית אשר אמרתי אשב בו – הושם. ה' נתן וה' לקח, יהי שם ה' מבורך. [השווה כנ"ל].

6. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 259
מאשתי וילדי הייתי מקבל בכל שבוע מכתבים. פעם אחת פתחתי מכתב, נפל ממוני פרחי אביב שלקטה בתי ביער. ראיתי עצמי כאילו אביב כנגדי ותהיתי על כל הטובות שאני מאבד. [מקונן על היחד המשפחתי שאיננו].

7. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 435
לסוף שני ימים הגעתי לנמל של טריאסטי ומצאתי את **אשתי וילדי** שכיוונו את היום ובאו, כדי שנכנס יחד בספינה אחת ונעלה יחד לארץ ישראל. נישקתי להם ואמרתי, ברוך המקום ברוך הוא שהגיענו לכאן. השיבה **אשתי** ואמרה, יבך אנו עולים לארץ ישראל. [שמחה וביקורת מהוללות בתגובתה].

8. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 436
הניח אני את צבי וחזור אצל עצמי ואצל **אשתי וילדי**. אף אני ואשתי שכרנו לני שני כסאות מקופלים והיינו יושבים ומספרים כל שעלה על לבנו וכל מה שיעלה על לשוננו. רבים ומרובים הדברים.

9. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 438

צרתו של צבי קיפחה את שמחתי. אחר שהבאתי את **אשתי וילדי** לירושלים הלכתי אצל כמה בעלי שררה לבקש רחמים על צבי. כשם שסלעים הללו שנתקל בהם לא נתרככו כך לא נתרככו לבותיהם של בעלי שררה. כיון שראיתי שאין כאן מועיל, הלכתי אצל גדולי הדור.

10. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 438 וכלי מונחים במקומם נתרחה דעתי עלי. קרוב לשנה מטולטל הייתי בנכר כאורח שנטה ללון ופתאום יושב אני בתוך ביתי בין כלי וספרי עם **אשתי וילדי**. [המציאות חזרה כמעט להרמוניה שלה אילולא העמדה הבורגנית המעושה: כלים נאים ואישה נאה ודירה נאה מרחיבים את דעתו של אדם].

11. אורח נטה ללון (1938; 1939; 1950; 1953) עמוד 439 ובכן ישבתי בצל השלוח המתוקה עם **אשתי וילדי**. זו השלוח המתוקה שאין אדם טועם אלא כשהוא יושב בתוך ביתו. אני הייתי מתעסק בשלי ואשתי היתה מתעסקת בשלה. [שניהם ביחד וכל אחד לחוד].

12. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 116 הוציא לוח של שוקולדה ורמז לי שאטול. חשבתי בלבי זה שלוש ימים ושלוש לילות לא ראיתי את **אשתי וילדי** וכוודאי הם מתרעמים עלי, הרי אני מפיסם בשוקולדה זו. כיון שפשטתי את ידי ליטול הכרתי שלא נתכוון הרוקח ליתן לי כל הלוח כולו. נתביישתי מעצמי שהייתי להוט על דבר.

13. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 143 לא טרחתי בערב שבת ולא היה לי מה אוכל בשבת. אדם בודד הייתי באותו פרק. **אשתי וילדי** יצאו לחוצה לארץ ואני נשתיירתי יחידי בביתי וכל טרחת מזונותי היתה מושלכת עלי. ואם לא התקנתי לי סעודתי בעצמי או אם לא הלכתי לאכסניאות ופונדקאות ובתי אוכל הייתי כובש את הרעב בתוך [קטע השתלטות היצר הרע מתוך "פת שלימה"].

14. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 144 שאל אותי הדוקטור נאמן לשלום **אשתי וילדי**. נתאנחתי ואמרתי לו הזכרת לי צרתי, עדיין הם בחוצה לארץ ומבקשים לחזור לארץ ישראל. אמר אם מבקשים לחזור מפני מה אין חוזרים? [תוכחת משה רבנו נגד המספר שהזניח אשתו וילדין].

15. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 155

את בית הדואר בפני דברים שאין הפקיד רואה בהם צורך. אחר שרחצתי עצמי מלכלוכי יצאתי ליקח לי מזונות. אדם בודד הייתי באותו פרק, **אשתי וילדי** ישבו בחוצה לארץ וכל טרחת מזונותי היתה מושלכת עלי. [עמוד 155].

16. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 156 עם שאני מבקש שם את **אשתי וילדי** נגלה עלי הדוקטור ריכאייזין, כשהוא עומד ומחליק את זקנו, שכל שערה ושערה שלו דומה לחברתה, כאילו כולן נעשו בדפוס אחד. עיניו הכחולות הקלות הביטו שמחות. מעמידתו היה ניכר שלא בא להראות את זקנו הנאה, אלא לפרש בים הוא מתכוין.

17. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 156 אף על פי שבהול הייתי לבקש את **אשתי וילדי** עמדתי ולא זזתי, כאילו דבקו רגלי למקום עמידתן. הרי ששמחתי על נסיעה זו, שאשב עם **אשתי וילדי** ולא יפסיק אותי שום ענין ועסק, כיון שנכנסתי לספינה נמצא זה נוסע עמי. ואין כל ספק שיהא נטפל לי ויאמר לי מתוך שחוק של לכה אף אתה.

18. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 184 וכיון שראיתי שאשתי וילדי מקשיבים לדברי הוספתי וסיפרתי להם על אותו צדיק, שזוה יותר ממאה שנה שנסתלק מן העולם ועדיין אשו יוקדת, וקרוב הדבר שתהא יוקדת והולכת עד לביאת הגואל.

19. סמוך ונראה – ספר המעשים (1939; 1941; 1951; 1953) עמוד 185 נקמצו שתי ידי והתחילו מרתתות, כאילו אחזו באותה חרדה. ודומה שאף **אשתי וילדי** עשו כן. תליתי עיני כנגדי לראות אם כן הוא. נתעלמו פתאום או אולי לא היו כלל עמי.

20. עד הנה – עידו ועינם (1952; 1953) עמוד 351 יים אחד עם הערב שמש יצאתי לקחת לי לחם וזיתים. **אשתי וילדי** נסעו לגדרה ואני נותרתי לבדי ופירנסתי את עצמי במה שהייתי מביא. עם שלחמי יצאתי בידי טיילתי בין החנויות. לחזור לביתי לא היה לי חשק, שלא היה שם איש, לעשות דבר לא היה לי חשק, שכבר ירד היום.

21. עד הנה – עידו ועינם (1952; 1953) עמוד 386 בשומרת יפה. ולענין דירתה אני איני מתיירא, שאחר שפרצו גנבים לביתי עשיתי לי מנעולים חדשים וחזקים. עתה לקחו עצמן מחשבותי אצל **אשתי וילדי** שמתארחים בכפר, ומאחר שהם בכפר וראי ישנים הם, שהכפרים בקהימים לישון. ואף אני הייתי ישן אלמלא גמזו. ולענין גמזו, כלום אין דבר.

22. עד הנה – עידו ועינם (1952 ; 1953) עמוד 389
אשתי וילדי חזור מן הדרך וחזרו המים לחביות ולצנורות ולברזים. יושב אני בביתי וממעט לצאת ואיני יודע היאך גמולה עם גמזו לאחר שהחזיר אותה. מאחר שמדת טובה [עמוד 390] מרובה ממדת פורענות משער אני שהשלימה עמו, ומתוך שהשלימה עמו חזרה לשונה, ואולי אינה מונעת.

23. האש והעצים – עם עצמי, הסימן (1962) עמוד 283
מיד אויבי ואחיה אבנה לי בית בירושלים בשכונה זו שביקשו הערביים להחריבה. ובחמלת השם עלי הצילני מידי שוסינו והשאיר אותי ואת **אשתי וילדי** לחיים בירושלים וקיימתי את נדרי ובניתי לי בית, אף עשיתי לי גן ונטעתי בו עץ וישבתי עם אשתי וילדי כחפץ צורנו יוצרנו, עתים בהשקט.

24. האש והעצים – עם עצמי, הסימן (1962) עמוד 283
עלי הצילני מידי שוסינו והשאיר אותי ואת אשתי וילדי לחיים בירושלים וקיימתי את נדרי ובניתי לי בית, אף עשיתי לי גן ונטעתי בו עץ וישבתי עם **אשתי וילדי** כחפץ צורנו יוצרנו, עתים בהשקט ובמנוחה ועתים בפחד ורעדה, מפני חרב המדבר שהתנופפה בעברת זעמה על כל יושבי ארץ.

25. האש והעצים – עם עצמי, הסימן (1962) עמוד 286
באתי לביתי ובירכתי את אשתי ואת ילדי בכרכת החג ועמדתי משתומם שאני עושה את חגנו בביתי ובארצי עם **אשתי וילדי** בזמן שרבות אלפי ישראל נהרגו ונשחטו ונשרפו ונקברו חיים, [עמוד 287] ואותם שעדיין חיים תועים בשדות וביערות או טמונים במחילות עפר.

26. האש והעצים – עם עצמי, הסימן (1962) עמוד 288
ישבתי בתוך ביתי עם **אשתי וילדי הקטנים** והבית וכליו אומרים חג. כמותם כן אנו ובגדינו, כי מלובשים היינו בגדים חדשים שעשינו לנו לחג, כי חג לה' ולנו ואנו מכבדים את חגנו בכל דבר שאפשר, במאכלים עריבים ובבגדים חדשים. ואף אלקינו שבשמים מכבד את חגנו ונותן בנו כח.

27. האש והעצים – עם עצמי, הסימן (1962) עמוד 295
שבארץ. ירד מעל החמור והתחיל מטיל והולך כשהוא עושה לו דרך בין קוצים וברקנים ואבני צור ומהרהר וחושב, מי יתנני לדור כאן עם אשתי וילדי. ואילו לדור כאן אי אפשר היה, שרחוק הוא המקום מן היישוב ולא היה בו סימן של יישוב ולא שום נפש חיה, חוץ מעוף השמים ומיני שרצים.

28. לפנים מן החומה – כיסוי הדם (1960) עמוד 88

יחושב מה אעשה קודם ומה אעשה אחרי כן. שתי פעמים בימי חיי הבלי
היתה דעתי מוטredת כל כך, ביום שקראו אותי למלחמה והנחתי את אשתי
וילדי וביום שהודיעוני בבית החולים שמוכרחים ליטול את רגלי.

29. מעצמי אל עצמי עמוד 399
קרוב לאחת עשרה שעות באו אנשים ואמרו לי צאו מבתיכם ולכו אצל גורדון.
אני והעוזרת יצאנו (כי אשתי וילדי יח' היו באותם הימים אצל ד"ר נעמוד
400] ברין בבת גלים), צריכים לילך לבית גורדון מנהל האפ"ק כי שם
מתקבצים כל אנשי הרחוב שלנו. באתי לבית גורדון. שם נתקבצו כארבעים.

30. מעצמי אל עצמי עמוד 405
ככאן ואילך לא אירעו עמי דברים חשובים. רק שלושה ימים נשארתי בלי כל
דיעה מאשתי וילדי ולהרבות את צערי ארע שבאותו היום היינו ביום א' היו
טואלים אותי היכן הגברת והילדים ואני מתוך טשטוש המושגים הייתי עונה
לפעמים בתלפיות במקום שהייתי צריך לענות בבת גלים.

31. מעצמי אל עצמי עמוד 407
קניתי לי תפילין ונטלתי את הטלית של שבת שנשתייר בבית הכנסת ונסעתי
לבית גלים אצל אשתי וילדי. הרכבת היתה מלאה מפליטי חרב מחברון ומשאר
מקומות שפגעה בהם ידו של ישמעאל. זה בכה בעין אחת ושניה שניקרוה
הרשעים קשורה במטפחת וזה נדמה כמחייך מפני ששפתיו זעו.

32. אסתרליין יקירתי עמוד 55
בכל אופן לא אמרתי לו בהחלט לא. אבל כל השבת הרהרתי בדבר זה. מצד
אחד ראיתי אפשרות להרויח 30 לירות מצריות לחדש ולהביא את אשתי וילדי
אלי ומצד שני ראיתי את עצמי פקיד רע שאינו יכול למלאות את עבודתו
כראוי.

33. אסתרליין יקירתי עמוד 56
בי, כי טוב עשיתי, ויפה עשיתי. אך זאת תפלתי, כי יאמצני ה' ויתן בי כח ועוז
לשבת על העבודה. אם כי בעצמי שאהיה סר וזעף. בכל זאת שקלתי בדעתי:
לא אדע כי אוכל לפרנס עתה את אשתי וילדי בשכר סופרים. כמדומני שגם
את עצמי לא אוכל עוד לפרנס. אני משלם בעד חדר ואכל וכביסה וכו' 12
לירות מצריות לחדש וכפי שאמרתי לי.

34. אסתרליין יקירתי עמוד 56
אופן ראיתי גם בזה, כי יבוא יום ואני אמצא את לחמי. ולעת עתה איני רוצה
לדאוג, ואיני רוצה למכור את נפשי. אם כי קשה לי מאד לחיות בלעדכם
אשתי וילדי! עוד מעט ואשכח את פרצוף פניכם. חביבי!